

Іаанна Голец
Беласток

**Беларуская нацыянальная ідэя ў галоўнай кнізе
Яна Баршчэўскага
(“Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”)**

Цяжкія сацыяльна-палітычныя ўмовы, у якіх аказаўся беларускі народ у XVII–XVIII стст., прывялі да заняпаду беларускай літаратурнай творчасці і ўсяе культуры. Мова трох Статутаў Вялікага Княства Літоўскага ўступае сваё законнае месца лаціне і польскаму. У 1696 годзе сейм увогуле прымае пастанову, якая забараняе карыстацца беларускай мовай у афіцыйнай перапісцы, у дзяржаўных установах. Спыняецца друкаванне кніг на беларускай мове. У апошні чвэрці XVIII ст. у выніку трох падзелаў польскай дзяржавы беларускія землі былі далучаны да Расіі. Палітыка царызму адмаўляла не толькі дзяржаўную незалежнасць, але і культурна-этнічную самабытнасць беларусаў. Мікалай I, наклаўшы ў 1840 г. вета на дзеянне Статуту Вялікага Княства Літоўскага, увогуле забараняе карыстацца тэрмінам *Беларусь*, які ў 30–40-я гг. XIX ст. пачаў пашырацца як назва значнай часткі ВКЛ. Вызначаючы Беларусь як *Северо-Западные губернии*, царызм рабіў яе сваёй спаконвечнай уласнасцю, часткаю расійскай імперыі.

Аднак менавіта 30–40-я гг. XIX ст., як доказна сцвярджае Мікалай Хаўстовіч, уяўляюць сабой важны этап у станаўленні і развіцці новай беларускай літаратуры, фарміраванні новай мастацкай традыцыі¹. Якраз у гэты час узнікае нацыянальная ідэя, можна сказаць, уласна

¹ М. В. Хаўстовіч, *Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст.*, Мінск 2001, с. 8.

абуджаецца з вымушанага летаргічнага сну. Вычуванне гістарычнай значнасці і высокага ўзроўню духоўнай спадчыны беларускага народа, пачуццё гонару за гэтае мінулае сталася пабуджальна-стваральным імпульсам на складаных шляхах нацыянальнага самавызначэння. Немагчыма пераацаніць тут грамадскую ролю літаратурнай творчасці. Перад пачынальнікамі новай беларускай літаратуры стаяла задача выяўлення асноватворных прынцыпаў ідэалогіі нацыянальнага быцця і трэба было вырашыць праблему стварэння літаратурнай мовы, сцвердзіць тэрытарыяльную цэласнасць, абудзіць павагу да слаўнай спадчыны беларускага народа.

Можна з поўным правам сказаць, што ў першай палове XIX ст. найбольш плённай у распрацоўцы беларускай нацыянальнай ідэі была літаратурная дзейнасць Яна Баршчэўскага. У гісторыі беларускай літаратуры ён вядомы як аўтар вершаў на беларускай мове *Гарэліца*, *Чым жа твая, дзеванька, галоўка занята* і *Рабункі мужыкоў*, напісаных Янам Баршчэўскім яшчэ студэнтам Полацкай езуіцкай акадэміі, якую ён закончыў у 1812 г. Пра папулярнасць апошняга верша сведчыць факт, што ў 1828 г. паэт-самавук Паўлюк Багрым чытаў у Крашыне яго напамыць. На жаль, не ўсе творы Яна Баршчэўскага дайшлі да нашага часу, невядомым з'яўляецца, напрыклад, лёс беларускамоўнай паэмы *Пояс Венеры*. Неспрыяльныя ўмовы для друкавання гэтых твораў прычыніліся да таго, што два першых з узгаданых раней вершаў пабачылі свет толькі ў 1843 г. у *Roczniku Literackim*, які выдаваў Рамуальд Падбярэскі. Іх суправаджалі ноты Антона Абрамовіча, якія сведчылі, што перад чытачом нібыта народныя песні. Выдавец не асмеліўся акцэнтавацца на беларускай літаратуры.

Аднак, відаць, усвядоміўшы, што чытацкую беларускамоўную аўдыторыю трэба яшчэ ствараць, Ян Баршчэўскі звярнуўся да творчасці на польскай мове, тагачаснай літаратурнай мове Беларусі. Важнае месца ў творчасці пісьменніка займаюць польскамоўныя творы суб'ектыўна-лірычнага плана, а таксама балады літаратурна-рамантычнага характару і балады, заснаваныя на беларускім фальклорным матэрыяле – народных легендах, паданнях. Удалечыні ад роднага краю, у Пецяrbурзе пачаў Ян Баршчэўскі пісаць сваю галоўную кнігу *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях* (Пецяrbург, 1844–1846), якая стала вяршыняй не толькі яго творчасці, але і эстэтычна-мастацкаю з'яваю, значнасць якой выходзіць далёка за межы сваёй эпохі. Штогод выязджаў ён са сталіцы, каб вандраваць пешшу па родных мясцінах. Збіраў на Полаччыне, Віцебшчыне і Магілёўшчыне народныя паданні і легенды, каб апрацаваць іх у ма-

стацкай форме. Письменнік паставіў за мэту давесці ў сваіх творах, што народ, які мае такую багатую народную культуру, заслугоўвае лепшых адносінаў да сябе. Увага да народнай творчасці, збіранне яе, выкарыстанне ва ўласных творах – своеасаблівая мадэль развіцця беларускай свядомасці і беларускага прыгожага пісьменства ў перыяд фарміравання новай мастацкай традыцыі.

Рамуальд Падбярэскі ў артыкуле *Беларусь і Ян Баршчэўскі*, ўласна распачынаючы беларускае літаратуразнаўства, напісаў пра Яна Баршчэўскага, што гэта чалавек, *які глыбока разумее свой край у паэтычных адносінах і сваімі фантастычнымі апавяданнямі, заснаванымі на паданнях беларускага простага народа, пачынае заслугоўваць агульную ўвагу і займаць выключнае месца ў шэрагу пісьменнікаў*² гэтага часу.

Хоць *Шляхціц Завальня* напісаны на польскай мове, але, як трапіна зазначыў сучаснік Яна Баршчэўскага Міхал Грабоўскі, у кожным слове кнігі гучыць беларускасць³. Доўгі час раскрыццё беларускіх нацыянальных рысаў у польскамоўнай літаратуры Беларусі стрымлівалася стэрэатыпным успрыманням твораў паводле іх моўнай прыналежнасці. Пераломным у гэтым плане стала апошняе дзесяцігоддзе. Уладзімір Мархель найпершым з беларускіх гісторыкаў літаратуры так пераканаўча і паслядоўна давёў, што, *прытрымліваючыся канкрэтна-гістарычнага падыходу да мастацкай творчасці, нельга не ўлічваць таго, што нацыянальная прыналежнасць пісьменніка фіксуецца не толькі ў мове, але і ў мностве іншых кампанентаў твора*⁴. Беларуская моўная стыхія ў XIX ст. заставалася моваю ніжэйшых слаёў насельніцтва Беларусі. Ян Баршчэўскі свядома абірае для свайго галоўнага твора польскую мову. Ён зазначае ўжо на пачатку *Шляхціца Завальні*, што апавяданні, змешчаныя ў кнізе, пачуў ад людзей, якія карыстаюцца беларускай моваю. Так, *не кожны чытач зразумее беларускую мову, дык гэтыя народныя апавяданні, якія пачуў я з вуснаў простага людзю, вырашыў (наколькі змагу) у даслоўным перакладзе напісаць па-польску*⁵. Гэтая кніга была адрасавана найперш адукаваным

² Пачынальнікі, Мінск 2003, с. 54.

³ Цыт. па: *Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры*, Т. II, Мінск 1969, с. 38.

⁴ У. І. Мархель, *Прысутнасць былога. Нарысы. Артыкулы. Эсэ*, Мінск 1997, с. 3.

⁵ Я. Баршчэўскі, *Шляхціц Завальня або Беларусь у фанастычных апавяданнях* (пераклад М. Хаўстовіча), Мінск 1990, с. 26. (Далей спасылкі на гэтае выданне падаюцца ў дужках).

суайчыннікам Яна Баршчэўскага, якія страцілі нацыянальную свядомасць, выракліся роднай мовы.

Беларуская мова і творчасць павінны былі нанава адбыцца ў новай мастацка-эстэтычнай форме. Захавальнікам роднага слова ў той змрочны час заставаўся толькі народ, а формай зберажэння – фальклор. Выкарыстоўваючы элементы народнай творчасці, па словах Віктара Каваленкі, *літаратура паглыбляла народны погляд на жыццё, удасканальвала вобразныя ўяўленні згодна з традыцыйным ладам народнага мыслення. Як нацыянальная літаратура, яна шукала апоры, выкарыстоўваючы фальклор, у глыбінных і шырокіх асновах народнага жыцця*⁶. Васіль Барысенка слухна назваў зварот пісьменнікаў новай беларускай літаратуры да фальклору *абуджэннем нацыянальнай самасвядомасці народа*⁷.

Адным з першапраходцаў у гісторыі новай беларускай літаратуры, апрача Яна Баршчэўскага, можна лічыць Яна Чачота, які ўводзіць фальклор (разам з моваю) ў літаратурны ўжытак сваіх сяброў філаматаў. Ян Чачот пісаў па-польску і па-беларуску. Захапіўшыся характам народнае паэзіі і разумеючы, што найлепшы пераклад не можа перадаць у поўнай меры яе арыгінальнага прыгоста, ён стаў друкаваць народныя песні ў запісаным выглядзе, без перакладу. Гэта стала штуршком для напісання ўласных вершаў на беларускай мове. Станаўленню ўнутрана-эстэтычных прынцыпаў новай беларускай літаратуры садзейнічала развіццё творчасці пра беларускі край і яго насельнікаў, ствараемай на польскай мове выхадцамі з гэтай зямлі. Асаблівая ў гісторыі беларускай літаратуры роля і значэнне творчасці Адама Міцкевіча. Зараз ужо не выклікае сумненняў, што творчасць Адама Міцкевіча належыць адначасова дзвюм роднасным культурам. Зразумела, *польскай паводле мовы і агульнапольскай вызваленчай ідэі ў барацьбе з расійскім царызмам і беларускай – паводле асноўных матываў і вобразаў, а таксама літвінскага патрыятычнага пафасу*⁸. Беларускі фальклор творча трансфармаваўся ў рамантычных паэмах і баладах Адама Міцкевіча, і надаў ім мастацкую непаўторнасць. Ян Баршчэўскі пайшоў тым жа самым шляхам, што і Адам Міцкевіч,

⁶ В. А. Каваленка, *Вытокі. Уплывы. Паскоранасць*, Мінск 1975, с. 17.

⁷ В. В. Барысенка, *Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў XIX ст.*, Мінск 1957, с. 20.

⁸ Л. Тарасюк, *Мастацкія кірункі і плыні ў беларускай паэзіі XIX–XX ст.*, Мінск 1999, с. 9.

каб паказаць космас беларуса, сцвердзіць ягоную годнасць, абудзіць гістарычную памяць. Але, – як заўважае Мікалай Хаўстовіч, – калі *Міцкевіч праз космас беларуса імкнуўся да агульначалавечых вышыняў духу, дык Я. Баршчэўскі, наадварот, канцэнтравалі сваю думку на рэгіянальным, не ўзнімаўся вышэй нацыянальнага*⁹.

Ян Баршчэўскі ўбачыў у фальклору дасканалую крыніцу ведаў пра беларускі народ. Ён зразумеў, што ў народнай традыцыі захоўваюцца спрадвечныя ісціны, разуменне беларускім народам добра і зла, выяўляецца ментальнасць народа і ўрэшце – беларускі архетып. Менавіта ў асэнсаванні мінулага краіны ён знайшоў карані тых асноў, якія абумоўліваюць існаванне народа. Пісьменнік імкнецца абудзіць у суайчыннікаў гістарычную памяць. *Апавяданні старых пра розныя здарэнні ў народных іх аповесцях, якія перайшлі ад чалавека да чалавека са старадаўніх часоў, былі для мяне – піша аўтар у Нарысе Паўночнай Беларусі, якім распачыныя свой твор – гісторыяй гэтай зямлі, характару і пачуццяў беларусаў* (11).

Своеасаблівай экспазіцыйнай часткай да ўсёй кнігі з'яўляецца згаданы раней *Нарыс Паўночнай Беларусі*. У *Нарысе* пісьменнік з любасцю расказвае аб духоўных каштоўнасцях беларускага народа, культуры, звычаях. Ён выяўляе свае пачуцці да Бацькаўшчыны, апісваючы прыроду, цудоўныя краявіды, дзе шырокія засеяныя палі, сасновыя або бярозавыя гаі, а паміж лясоў – саламяныя дахі бедных жыхароў. Падарожны можа сустрэць там каплічкі, парослыя імхом, раскіданыя па ваколіцы магільныя крыжы і камяні. Такую цішыню гэтай ваколіцы, паводле слоў аўтара, можа парушыць *толькі голас пастушка, стрэл паляўнічага ў лесе або вечер, які гойсае ў вяршынях пушчы* (12). Пісьменнік згадвае свае дзіцячыя гады і маладосць, успамінае родныя краявіды, якія цяпер пераносяць яго ў нейкі чарадзейны край – дзе яшчэ ў памяці жывуць міфалагічныя багі. Сярод іх Русалкі, якія спяваюць цудоўныя песні ў бярозавых гаях, Лясун – пан дзікіх пустэчаў, які змяняе свой выгляд і гуляе па лясах і лугах. Ён з'яўляецца апякункам звяроў і лясных птушак. У гэтай маляўнічай краіне і ноч Купалы поўная незвычайных здарэнняў; *на думку простага народа, уся прырода ў гэтую ноч весяліцца* (17). У лясах і на лугах растуць незвычайныя травы, у якіх дрэмле дзівосная сіла, напрыклад Пералёт-трава. Яна сімвалізуе пошукі беларусамі шчасця не асабістага, а шчасця для краю. Але яе вобраз, на думку Мікалая Хаўстовіча можна прачытваць інакш,

⁹ М. В. Хаўстовіч, *Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст.*, с. 148.

як сімвал марнае надзеі, прывіда, што зводзіць чалавека з правільнага шляху¹⁰: гонячыся за якой не адзін збіўся з дарогі і не вярнуўся да свае роднае хаты (18). Такім чынам, Ян Баршчэўскі звяртае ўвагу чытача на духоўную і фактуальную крыніцу для яго апавяданняў.

Шляхціц Завальня – носіць форму аповяду, вядомага з даўніх часоў (*Тысяча і адна ноч*), форму арыгінальную ўласна для кожнай літаратуры. Аб чым засведчыў сам Ян Баршчэўскі: *я не пераймаю формаў, якія любілі пісьменнікі англійскія, нямецкія або французскія; лічу, што чужаземнае не будзе пасаваць негаваркому жыхару Беларусі. Узяў я форму з самой прыроды* (8). Як заўважыў Віктар Каваленка, *Ян Баршчэўскі піша літаратурную казку, нешта накішталт апавядання з умоўна-фантастычным сюжэтам і выразна надзённым гучаннем ідэі*¹¹. Трэба падкрэсліць, што ў *Шляхціцы Завальні* нацыянальнай ідэі падпарадкаваны ўсе ўзроўні вобразнай і стылявой сістэмы твора.

Усе трыццаць восем частак кнігі (апавяданні-прытчы, устаўныя навелы, лірычныя адступленні ды ўспаміны) звязваюцца асобай слухача – пана Завальні, да якога завітваюць людзі, шукаючы начлегу ў час снежнай завеі ў яго хаце на беразе возера Нешчарда. Роля апавядальніка перадаецца па чарзе пісьменнікам розным асобам – сялянам, падарожным, шляхціцам, і нават цыгану. Такім чынам аўтар дае мажлівасць чытачу пазнаёміцца з думкамі і настроямі розных сацыяльных слаёў насельніцтва Беларусі.

Госці шляхціца Завальні – пераважна людзі сталага ўзросту, прыгадваюць у 1816–1817 гг. падзеі з мінулага стагоддзя, а маладыя пераказваюць апавяданні, пачутыя ад іншых: *я нічога яшчэ не сустрэў у жыцці, але чуў колькі гісторый* (271). Мікалай Хаўстовіч заўважае, што ў творы Яна Баршчэўскага няма апісання рэальных падзей з вызначэннем дат, якія адбыліся ў мінулым, а паказаны дух пэўнага часу. Даследчык мае падставы, каб назваць гэта гістарызмам Яна Баршчэўскага: *Гэта міфалагічны гістарызм, гэта спроба вытлумачыць у форме рамантычна-прытчавых катэгорый пераломны момант у жыцці краю*¹² – далучэнне Беларусі да Расіі. Ян Баршчэўскі беларускую рэчаіснасць 60–70-х гг. XVIII ст. паказаў праз прызму фальклорна-міфалагічных уяўленняў¹³ жыхароў гэтай краіны: сялян і шляхты.

¹⁰ М. В. Хаўстовіч, *Мастацкі метад Яна Баршчэўскага*, Мінск 2003, с. 72.

¹¹ В. А. Каваленка, *Вытокі. Уплывы. Паскоранасць*, с. 89.

¹² М. В. Хаўстовіч, *Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст.*, с. 155.

¹³ Тамсама, с. 155.

Такім чынам, напрыклад, апавяданне *Белая Сарока* можна разглядаць як спецыфічнае ўвасабленне падзей на беларускіх землях, як падрыхтоўку да падзелу Рэчы Паспалітай. У навеле аўтар адлюстравваў жыццё пры Кацярыне II, якая адыграла вялікую ролю ў анексіі ВКЛ. Ян Баршчэўскі паказаў беларусаў напружанымі падзелу РП, назваў таксама прычыну таго, што родны край аказаўся пад уладай Расіі – менавіта змова беларускага грамадства з агрэсарам давяла да заняпаду краіны. Герой апавядання Скамароха пабратаўся з пасланцам Белае Сарокі і абавязаўся да таго, што знойдзе ахвотных землякоў, якія будуць ёй служыць. Ён заахвочваў такімі словамі: *Белая Сарока ахвяруе табе падарунак, каб быў верны сам і іншых знайшоў, адданных ёй* (188). Чакаючы ўзнагароды, дабраахвотна згаджаецца ён дапамагаць Кацярыне II. Паўночнай пані патрэбныя такія людзі як Скамароха, якія за мяшок золата без вялікіх намаганняў дапамогуць падпарадкаваць край. З’яўленне Белае Сарокі, яе намеры заняць увесь край, выклікае адпаведную рэакцыю Плачкі-Беларусі, якая заклікае суайчыннікаў да развагі: *яе голас наводзіў на ўсіх трывогу і смутак* (189). Белая Сарока прынесла зло найперш простаму народу, які прадбачыў яе намеры, але з-за здрады пануючага класа не мог перамагчы яго. Зло распаўсюджвалася на ўвесь край.

Пісьменнік актыўна карыстаўся алегорыяй, шматлікімі вобразамі-симваламі. Дзякуючы ім выказана асноўная думка твора: Беларусь – гэта краіна, якая мае сваё мінулае, краіна, гісторыя якой была шчаслівейшая, чым сённяшні дзень, а жыхары яе павінны жыць паводле закону і звычаяў сваіх дзядоў, а не быць прыгнечанымі суседзямі і існаваць паводле іх традыцый. Пісьменнік лічыць, што беларусам хопіць успомніць сваю гісторыю, слаўных асоб, якія ваявалі за незалежнасць краіны, каб іх сэрцы напоўніліся мужнасцю і гонарам за продкаў. Гэта дасць ім сілу ісці сваім шляхам да лепшай будучыні, а не шляхам, падказаным суседнімі краінамі. Нацыянальная ідэя набірае сілу з гістарычнай спадчыны.

Симвалам пакрыўджанай Беларусі, ідэйным стрыжнем твора Яна Баршчэўскага, што спалучае ўсе апавяданні-прытчы ў цэльную карціну нацыянальнага жыцця беларусаў з’яўляецца вобраз Плачкі. Просты народ з прычыны сваёй неадукаванасці, а шляхта і паны з-за свайго прыстасавальніцтва не могуць зразумець Плачку. У гэтым прычына яе слёз. Вочы Плачкі заўсёды напоўнены смуткам. Многія людзі чулі яе словы: *Няма каму даверыць таямніцу сэрца майго* (125), гэта абазначае, што няма яшчэ людзей у родным краі, па словах Віктара Каваленкі, *якія маглі б пранікнуцца вялікім пачуццём любові*

да яе¹⁴. Амаль забытая ўсімі Плачка-Беларусь мусіць перааапранацца ў сялянку, бо вышэйшы слой грамадства адварнуўся ад яе, з пагардай глядзіць на сірату. Ад слёз Плачкі ўтварылася *крыніца жывой вады* (135) на версе Пачаноўскай гары. Народ гаварыў, што хто нап'ецца вады з гэтай крыніцы і пазнае Плачку, раней не ведаючы пра цуд, таму выпадзе роля народнага прарока, якому адкрыюцца ўсе таямніцы гэтага свету. Паны і шляхта не разумеюць значэння жывой вады, якая абудзіла б у іх нацыянальную самасвядомасць. Наадварот, яны звязваюцца з Чарнакніжнікамі, аддаюць сваю Бацькаўшчыну пад уладу Белай Сарокі. Аднак аўтар верыць у лепшую будучыню, паказваючы нацыянальна свядомых людзей, якіх пакуль адзінкі, але ёсць надзея на тое, што яны дапамогуць неразумнай шляхце і панам вярнуцца да сваіх каранёў.

Пісьменнік паказаў у творы лёс прыхільнікаў чарнакніжніка, якія былі ім спакушаны або змушаны па нейкіх прычынах карыстацца яго дапамогай. Ды дабро перамагае зло і лёс тых, хто парушае спаконвечныя маральна-этычныя законы, зазвычай трагічны. Ім наканавана смерць (Карпа з апавядання *Пра чарнакніжніка і пра цмока, што вымуніўся з яйка, знесенага пёўнем*) або яны змушаны перабірацца ў царства чарнакніжніка (пан Скамароха з апавядання *Белая Сарока*), іншыя пакутуюць за здраду (Альберт з апавядання *Вогненыя дуці* ці Марка *Ваўкалак*). Як мяркуе Мікалай Хаўстовіч, пісьменнік перасцерагае сваіх землякоў, што не будзе шчаслівым той, хто паспрабуе здрадзіць Бацькаўшчыне, служэнне акупантам не прынясе карысці ні яму, ні народу: *хлеб калабаранта – горкі*¹⁵. Свае людзі – беларусы – дапамагаюць чужынцам апанаваць увесь край, змяніць лад жыцця. Пісьменнік, як усе рамантыкі, адмаўляе тыя грамадскія адносіны, якія, на яго думку, нясуць пагаршэнне ўмоў жыцця яго народу, разбураюць спрадвечныя ісціны, і тым самым – нацыянальны светапогляд, што можа давесці да знікнення беларускага народа ўвогуле.

Ян Баршчэўскі паказвае ў апавяданнях-прытчах таксама адмоўныя рысы характару і паводзін прадстаўнікоў з народа. Героем апавядання *Зухаватыя ўчынкi* з'яўляецца Васіль, які надзелены аўтарам рысамі, што спрыяюць адчужэнню ў грамадстве: злосцю, гультайствам і свавольствам. Варта ўзгадаць момант, калі Васіль сустраўся з панам лесу: *я рады, што ў шатана добра каменем пацэліў, нятай*

¹⁴ В. А. Каваленка, с. 84.

¹⁵ М. В. Хаўстовіч, *Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст.*, с. 152.

не выганяе птушак і звяроў (50). Камень, кінуты ў Лесавіка паказвае на зухаватасць героя, якая наводзіць няшчасце на землякоў. Гэты ўчынак у алегарычным плане можна характарызаваць як выступленне супраць сваіх традыцый, беларускіх звычаяў і веры. Васіль не разумее, чаму Лесавік выганяе звяроў з лесу – не ведае спаконвечнага! А апякун жывёл ратуе іх ад пажару. Не разумеюць гэтага і іншыя людзі, якія хваляць яго ўчынак, і толькі адзінкі папярэджваюць: *выгараць тут лясы і пушчы, будзе паморак на жывёлу* (50). Усё багацце гэтага краю можа згинуць, не толькі прырода, але і народныя традыцыі, а ва ўсім вінаватыя суайчыннікі. Васіль з'яўляецца прадстаўніком асяроддзя, якое хоча палепшыць сваё жыццё, нягледзячы ні на што, атрымаць скарбы свету, хоць коштам душы. Ян Баршчэўскі добра ведаў тагачаснае беларускае грамадства і дзякуючы таму стварыў вобраз земляка-перараджэнца. Людзі становяцца абыхавымі да сваіх грамадзянскіх абавязкаў, а карысліваць з'яўляецца галоўнай рысай характару часткі суайчыннікаў. Яны, ідучы на службу чарнакніжнікам (царызму), адварочваюцца ад сваёй Бацькаўшчыны, прадаюць яе.

У апавяданні *Валасы, якія крычаць на галаве* пісьменнік паказаў прычыны знішчэння гістарычнае памяці беларусаў. Галоўны герой Генрык па намове старца, які сімвалізуе ідэалогію царызму, зруйнаваў каплічку, каб выкарыстаць цэглу з яе на падмурак палацу. Таксама разбурыў могілкі, каб на гэтым жа месцы пасеяць авёс, каб і знаку не было, што тут гніюць нечыя косці (215). Старац ведае, што памяць аб мінулым можа быць перашкодай на шляху чарнакніжніка да апанавання беларускага краю. Вораг не прымае таксама Амелію, жонку Генрыка, у якой на галаве крычаць воласы. Жывыя яе воласы сімвалізуюць усё тое жывое, што яшчэ асталося ў народзе, яны крычаць і замінаюць старцу ў выкананні яго брутальных планаў. Выкарыстоўваючы прыхільнасць Генрыка, ён загадвае адрэзаць касу жонцы і тым самым прыцішыць голас народа, які вычувае небяспеку. Слугаванне чарнакніжніку сталася прычынай хваробы галоўнага героя, які пасля смерці Амеліі змяняецца. Цяпер ён ужо не абыхавы да праблем краю. Ягоная хвароба, па словах Мікалая Хаўстовіча, *гэта хвароба патрыятызму; гэта пачуццё любові да роднага краю*¹⁶.

Свет, у якім жывуць героі Яна Баршчэўскага, прасякнуты злом, а ўсё, што добрае ў чалавеку, паводле герояў твора, выходзіць хрысціянскай верай і спрадвечнымі народнымі традыцыямі. Фантастычныя

¹⁶ М. В. Хаўстовіч, *Мастацкі метады Яна Баршчэўскага*, с. 146.

апавяданні, якія расказваліся ў доме Завальні, нясуць маральную за-сцярогу і павучанне.

Варта падкрэсліць, што твор Яна Баршчэўскага мае сувязь з на-цыянальным духам краю, г.зн., што *толькі адно ядро належыць про-стаму народу, увесь малюнак – фантазія аўтара, сатканая на асно-ве нацыянальных колераў*¹⁷. Жывая беларуская мова выяўляе беларус-касць *Шляхціца Завальні: Рандар! Рандар! адчыні вароты; атці, якая мяцеліца, саўсём перазяблі, і коні прысталі, чуць цягнуць!* (25). Гэтае выкарыстанне народнай гаворкі ў апавяданнях падарожных, мае істот-нае значэнне ў паказе пісьменнікам рэальнасці сітуацыі. У творах Яна Баршчэўскага даўніна сутыкаецца з сучаснасцю, народная фантасты-ка – з рэальнымі прычынамі людскіх пакут і нядолі.

Пісьменнік ў галоўным сваім творы закранаў тэмы і праблемы, якія былі забароненымі ў гэты час, а менавіта паказ гістарычнага мі-нулага Беларусі і непрызнанне вынікаў падзелу РП (праз адмаўленне сучаснасці і ўзвышэнне мінулага), як заўважыў Мікола Хаўстовіч, а таксама сцвярджанне права беларускага народу на незалежнасць (праз ідэю вяртання да Плачкі-Беларусі і гуртавання вакол яе). Ян Баршчэўскі ў неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах, калі за-бараняецца ўжываць тэрмін *Беларусь*, выносіць гэтую назву ў тытул свайго твора, што надае яшчэ большую нацыянальную афарбоўку тво-ру. Беларусь ён апісвае ў фантастычных апавяданнях, *яна становіцца яго аб'ектам даследавання, аб'ектам ягонай любові і натхнення*¹⁸. Паводле слоў Рамуальда Падбярэскага, *місія пана Баршчэўскага не апошняя, ён адкрывае новы край, таму прычыняецца да развіцця і по-ступу думкі*¹⁹. Класік беларускай літаратуры Максім Гарэцкі ў пер-шай гісторыі беларускай літаратуры падкрэсліваў, што ў *Шляхціцы Завальні* пісьменнік высвятліў беларускае жыццё, паказаў беларускі дух і беларускую душу народа²⁰. Галоўным героем твора, як адзначае сам Ян Баршчэўскі ў своеасаблівай прадмове *Колькі слоў ад аўтара*, з'яўляецца Беларусь, якая сама апавядае пра свой лёс і пакуты: *Сіра-та штодзённа наракае на сваю нядолю, апавядае пра розныя пакуты, якія ён мусіў трываць на гэтым свеце, і яго скаргі на працягу ўсяго жыцця зліваюцца ў адну аповесць* (8).

¹⁷ Пачынальнікі, с. 68.

¹⁸ М. В. Хаўстовіч, *Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст.*, с. 153.

¹⁹ Пачынальнікі, с. 70.

²⁰ М. І. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літаратуры*, Мінск 1992, с. 176.

Шляхціца Завальню Яна Баршчэўскага можна з поўным правам назваць гімнам Беларусі. Яскрава аўтар падае своеасаблівасці нацыянальнага характару беларуса, яго светапогляд, рысуе прыгажосць душы і паказвае драматычны лёс народа. Трагізм беларусаў як нацыі ў XIX ст. выявіўся, магчыма, найперш у тым, што народ гэты па выхаванню з'яўляўся беларускім, па адукацыі – польскім, а рускім – па службе. Увесь народ быў ахвярай бязладдзя таго часу, але сярод яго выраслі такія патрыёты Айчыны, як Ян Баршчэўскі, які знайшоў шлях да абуджэння нацыянальнай самасвядомасці.

STRESZCZENIE

Przedstawiona jest analiza głównego utworu „Szlachcic Zawalnia albo Białoruś w fantastycznych opowiadaniach” Jana Barszczewskiego, jednego z głównych pisarzy, który zapoczątkował w XIX wieku nową białoruską tradycję literacką. Akcentuje uwagę na idei narodowej zawartej w jego książce, ukazane są podstawowe zręby ideowo-narodowościowe: problem języka, terytorialnej całości, szacunku do sławnej spuścizny narodu białoruskiego.